

биваючи підсумки, все ж необхідно зазначити, що органи НКВС УСРР, незважаючи на те, що вони ще не були сталими, поступово набували здатності все більш ефективно виконувати покладені на них функції у сфері боротьби з фінансовими правопорушеннями.

Список літератури: 1. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження. Монографія. – Х., 2005. 2. Власенко С. И. Правоохранительные органы Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.): Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1987. 3. Кульчицкий С. В. Між двома війнами (1921–1941 рр.) // Сторінки історії України: XX століття. – К., 1992. 4. Гавриленко О. А. Правова політика радянської влади щодо українського селянства у перші роки непу // Вестник Международного славянского университета. – 1999. – Т. 2. – № 1. 5. Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. – Х., 1995. 6. Історія органів внутрішніх справ: Навчальні матеріали до спецкурсу. – Кіровоград, 2003. 7. Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. – К., 1997. – Т. 1. 8. Юрченко В. М. Правове регулювання оподаткування в Україні (1917–1929 рр.): Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004. 9. СУ УСРР. – 1922. – № 36; 10. Сокіл А. О. Податковий апарат УСРР в період непу (1921–1928 рр.): Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003. 11. Генкина Э. Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921–1922). – М., 1954. 12. Кисіль Ю. І. Робітничо-селянська інспекція України та бюрократизація держапарату: підсумки та уроки діяльності (20-і – 30-і рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1994. 13. ЦДАВО України. Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 1492. 14. Звернення Головного управління міліції УСРР до населення // Коммунист. – 1922. – 3 декабря. 15. Пролетарий. – 1922. – 3 декабря. 16. Коммунист. – 1923. – 10 мая. 17. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 160.

Надійшла до редколегії 28.10.08

О. В. Марцеляк

РІВНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО СТАТЕЙ У ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНАХ ВЛАДИ І ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИДІЛЕННЯ

За сучасних умов розвитку більшості держав і світового суспільства на демократичних засадах все актуальнішою і такою, що потребує уваги та якнайскорішого вирішення, є проблема ґендерної рівності. У вітчизняній правовій науці цим питанням займалися О. Р. Дашковська, К. Б. Левченко, М. Ставнійчук та ряд інших науковців. Однак поза їх увагою залишалося питання ґендерної політики та ґендерної рівності чоловіків і жінок у реалізації ними права бути обраними до представницьких органів влади. Тому завданням нашого дослідження є усунення цієї прогалини, аналіз історії та сучасного зарубіжного і вітчизняного стану ґендерної політики у виборчій практиці.

Сама ідея рівності має природно-правове походження і ґрунтується на вироблених у різні часи розвитку людства ідеях свободи і рівності індивідів, які вперше знайшли своє правове вираження в Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки 1776 р. та французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Хоча відповідна фіксація зазначених ідей як в цих країнах, так і в інших не означала їх автоматичного впровадження у

всі сфери практики державотворення. Доволі часто цей принцип порушувався, а у виборчій практиці, де діяв статевий ценз, сутність якого полягає в наданні виборчих прав тільки особам чоловічої статі і невизнання їх за особами жіночої статі, він взагалі тривалий час ігнорувався.

У XIX ст. відсторонення жінок від участі у виборах мало місце майже в усіх країнах світу. Відомий французький вчений-державознавець Леон Дюгі писав з цього приводу: «Усунення жінок від усякого роду прямої участі в публічній владі можна пояснити тільки як результат історичної еволюції; логічних обґрунтувань на користь такого відсторонення не існує; ми не бачимо причин, з яких жінки не можуть бути так само компетентними, як і чоловіки, у вираженні національної волі. Це усунення є результатом затятого забобону, який, ми віримо, щезне у скорому майбутньому» [1, с. 125]. І справді на рубежі XIX і XX ст. на законодавчому рівні почали визнавати виборче право за особами жіночої статі. Хоча при цьому для них, як правило, встановлювалися завищені майнові, вікові та освітні цензи. До того ж жінки отримували право голосу тільки на місцевих або регіональних виборах. Першою країною, яка зробила прорив у цьому напрямку, наділивши у 1893 р. жінок активним виборчим правом на виборах вищого законодавчого органу держави, стала Нова Зеландія. За нею пішли Австралія та деякі штати США (першими такими штатами були Вайомінг (1888 р.),¹ Колорадо і Айдахо). Пасивне виборче право особи жіночої статі вперше отримали в 1906 р. у Фінляндії та в Норвегії – у 1907 р.

На початку XX ст. жінки користувалися активним виборчим правом тільки в шести країнах світу: Австралії, Данії, Ісландії, Новій Зеландії, Норвегії, Фінляндії (яка до грудня 1917 р. була автономією у складі Росії). У 1917 р. до цих країн приєдналася Росія, а трохи пізніше інші республіки, що входили до складу Радянського Союзу (в тому числі й Україна, в якій статевий ценз було відмінено ст.ст. 11 і 12 Конституції УНР 1918 р., які закріплювали, що ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не визнає і що громадяни в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Конституція УРСР 1919 р. також закріпила за жінками право обирати та бути обраними). У 1918 р. виборче право законодавчо надається жінкам Великої Британії², щоправ-

¹ В деяких джерелах називається більш рання дата – 1869 рік [2, с. 342; 3, с. 67].

² Слід відзначити, що жінкам Британії виборче право було надано в результаті тривалої боротьби. Так, ще 16 березня 1904 р. палата громад 182 голосами проти 68 вголосувала резолюцію депутата Мак-Ларна на користь відміни тих обмежень, що розповсюджувалися на жінок у сфері парламентських

да, при досягненні ними 30 років і якщо вони (чи їх чоловіки) володіли нерухомістю з річним прибутком не менше 5 фунтів стерлінгів (тоді як для чоловіків віковий ценз становив 21 рік). І тільки у 1928 р., напередодні парламентських виборів 1929 р., уряд консерваторів здійснив чергову реформу виборчого права, надавши жінкам Великобританії рівні з чоловіками виборчі права.

4 червня 1919 р. 66-й Конгрес Сполучених Штатів Америки запропонував XIX поправку до Конституції США, відповідно до якої право голосу на виборах отримували жінки. 18 серпня 1920 р., коли 36 з 48 існуючих на той час штатів ухвалили поправку, її ратифікацію було завершено і на федеральному конституційному рівні проголошувалося: «Право громадян Сполучених Штатів на участь у виборах не повинно оскаржуватися або обмежуватися за ознакою статі як Сполученими Штатами, так і окремими штатами. Конгрес має право проводити в життя зазначену статтю шляхом прийняття відповідного законодавства» [4, с. 38].

Усього за період з 1917 до 1920 р. виборче право було закріплене за жінками 15 країн: РРФСР, УСРР, БСРР, Австрії, Канаді, Чехословаччині, Німеччині, Угорщині¹, Ірландії, Люксембурзі, Нідерландах, Польщі, Швеції та в уже згадуваних нами Великій Британії і США. В подальшому за період з 1921 до 1944 р. виборче право розповсюдилося на жінок ще 14 країн (в тому числі в 1934 р. – Бразилії, в 1944 р. – Франції²). Натомість в інших краї-

привілеїв. Проте 28 червня 1904 р. палата лордів не підтримала 58 голосами (проти 38) у другому читанні законопроект, внесений лордом Бючемп, яким пропонувалося надати жінкам право обиратися до місцевих адміністративних рад (хоча на той час вони мали виборче право на муніципальних виборах в міських і сільських приходах і на виборах до рад графств). Однак 31 березня 1905 р. палата громад вотувала за пропозицією парламентарія Шипмана білль, аналогічний відхиленому у 1904 р. палатою лордів, а 2 березня 1906 р. вона (палата лордів) навіть обговорювала пропозицію Чарльза Ділька щодо наділення жінок Англії рівними з чоловіками виборчими правами. Правда, це обговорення привело до позитивних результатів тільки у 1918 р. (а в деяких джерелах стверджується, що у Великій Британії жінки отримали виборче право у 1919 р. [3, с. 67]).

¹ Хоча при цьому яскраво виявлявся принцип нерівності умов участі жінок і чоловіків у виборах, який полягав, по-перше, в тому, що віковий ценз для жінок становив 30 років, для чоловіків – 24; по-друге, жінка допускалася до участі у виборах лише за умов, що в неї не менше трьох законнонароджених дітей (причому всі живі) і вона має не менше шести класів освіти. Також виборче право отримували жінки, які жили на доход від майна чи підприємства і мали при цьому вищу освіту.

² Варто зазначити той позитив, що у Франції є декілька рішень Конституційної ради, які забороняють будь-яку дискримінацію щодо чоловіків і

нах жінки отримали це право значно пізніше: всього з 1945 до 1950 р. таких країн було 21 (з них у 1945 р. – Італія та Японія, у 1948 р. – Ізраїль), а з 1951 до 1967 р. – 57 держав світу (серед них Індія, Індонезія, Пакистан (тимчасово), Чад, Малі, Сенегал). У Швейцарії це відбулося тільки в 1971 р.¹, в Ліхтенштейні – у 1976 р., в Андоррі – у 1978 р. і т. д. [5, с. 45; 6, с. 112–113].

І дотепер, як це не дивно, в деяких країнах існують обмеження щодо реалізації особами жіночої статі свого виборчого права, навіть невизнання за ними такого. В основному статевий виборчий ценз має місце сьогодні в державах, де офіційною ідеологією визнається іслам, це, наприклад, Йорданія, Кувейт та ін. [7, с. 31]. Обмеження виборчих прав жінок на сучасному етапі пояснюється, по-перше, тим, що зазвичай вони не служать в армії, а тому в них відмінне від чоловіків ставлення до батьківщини; по-друге, надання права голосу жінкам має певні політичні наслідки: за своїми політичними поглядами вони більш консервативні, ніж чоловіки, тому більше зацікавлені в збереженні статус-кво, їх участь у політичному житті країни певною мірою сприяє персоніфікації влади, оскільки вони більш підвладні особистісному впливу політичних діячів [2, с. 343].

Водночас слід констатувати, що в деяких країнах значно зросла частка жінок у парламентах. Наприклад, у середині 90-х років ХХ ст. жінки становили в Швеції 41% від загальної чисельності членів законодавчого органу, в Норвегії та Фінляндії – 39%, у Данії – 33%, Голландії – 30%, в Австрії – 27%, у ФРН – 26%. Натомість у Великій Британії – 17%, в Іспанії – 16%, у Франції – тільки 10%, у США – 11% в Палаті Представників та 9% в Сенаті [6, с. 177], що свідчить про певні проблеми щодо реалізації в цих державах ґендерної політики. Для її подолання у виборчому праві деяких країн запроваджена система ґендерного квотування – регулювання представництва жінок та чоловіків у списках кандидатів у депутати чи на державну службу. При цьому варіанти квот у цифровому вираженні різноманітні – тут не існує єдиного підходу, крім спрямованості до ідеалу паритетності – 50/50, який сьогодні, за деякими джерелами, реалізований тільки в Італії, де кандидатури жінок повинні скласти до 50% усіх кандидатур у бюлетенях

жінок при реалізації ними свого виборчого права (зокрема рішення від 18 листопада 1982 р. № 82-146 щодо квот за статеву ознакою та рішення від 15 січня 1999 р. стосовно регіональних виборів).

¹ У цій країні жінкам було надано право голосу на федеральних виборах тільки після референдуму 7 лютого 1971 р. Однак довелося ще тривалий час чекати рішення Федерального суду (1990 р.) для того, щоб полукантон Аппенцель-Іннерродден надав таке право жінкам [3, с. 68].

за пропорційною системою [8, с. 106]. Найбільш поширеною формою для скандинавських країн є співвідношення 40/60, що означає представництво у кожному інституті на кожному рівні влади не менше сорока, але не більше шістдесяті відсотків представників обох статей. В Аргентині співвідношення у списках кандидатів у депутати складає 30/70 (30% квоти для жінок), в Бразилії 20/80 (20% квоти для жінок).

Такі квоти, як правило, застосовуються як перехідний механізм з метою підготовки громадської думки до усвідомлення необхідності ширшого представництва у законодавчих органах жінок. Інколи виборче законодавство передбачає певну кількість місць жінкам у представницькому органі влади. Наприклад, у Бангладеш із 330 місць у парламенті 30 зарезервовано для осіб жіночої статі, на ці місця відбувається кооптація самим законодавчим органом. Також гарантується представництво жінок у законодавчому органі влади Пакистану (із 217 членів нижньої палати парламенту – 20 місць надані жінкам, які призначаються членами парламенту, а не обираються). Квоти для жінок запроваджено у парламенті Танзанії, де передбачено, що 15 членів парламенту призначаються, а не обираються, і цими призначеними є якраз жінки.

Часто виборче законодавство може вимагати від партій висувати кандидатами певну кількість жінок. Так робиться в системах пропорційного представництва у Бельгії та Намібії. А от в Аргентині існує додаткове положення, згідно з яким жінок повинні висувати на «прохідні» місця у списках. У Непалі 5% кандидатів у одномандатних округах повинні бути жінками. Часто політичні партії встановлюють власні неофіційні квоти для жінок – кандидатів на парламентських виборах. Це найбільш поширений механізм забезпечення активної участі жінок у політичному житті країни, який з різним успіхом використовується партіями в багатьох країнах світу: ANC у Південно-Африканській Республіці, PJ і UCR в Аргентині, CONDEPA в Болівії, PRD у Мексиці, лейбористськими партіями в Австралії і Великобританії, а також у Скандинавії. Так, лейбористська партія на виборах у Великобританії в 1997 р. сформувала спеціальні, виключно жіночі списки відібраних кандидатів, завдяки чому кількість жінок у парламенті збільшилася майже вдвічі з 60 до 119 [8, с. 106–107].

Варто сказати, що першу систему квот для жінок апробувала у 1972 р. Швеція, внаслідок чого представництво жінок у керівництві Ліберальної партії досягло 40%. З 1987 р. політичні партії Швеції застосовують таку систему, за якою 50% кандидатів у списку партії повинні бути жінками. У списку шведської Соціал-Демократичної партії по черзі розташовуються чоловіки і жінки. Квота для жінок у парламенті Норвегії запроваджена з 1976 р. Завдяки цьому Норвезька робоча партія має для жінок сорокавід-

соткову квоту у всіх структурах партійного апарату. Аналогічну систему використовують політичні партії Данії й Ірландії: у Данії квоти представництва закріплені з 1977 р.: Соціалістична народна партія і Соціалістична демократична партія закріплюють 40% представництво обох статей; Ірландії квоти на участь жінок у списках політичних партій запроваджуються з 1991 р.: Робітнича партія і Партія Зелених на 40% складаються з жінок. У Німеччині жінкам відводиться 50% в списках Партії демократичних соціалістів і Зелених, Соціал-демократична партія Німеччини «резервує» для жінок місця в управлінських партійних структурах у розмірі 45% від загальної кількості, а СДПН – кожне п'яте місце. В Австрії окремі політичні партії резервують місця для жінок у своїх списках: з 1985 р. Соціал-демократична партія Австрії 40% місць зберігає за жінками, з 1993 р. списки «Зеленої альтернативи» на 50% формуються з жінок, з 1995 р. Австрійська народна партія резервує для них 33,3% місць [9, с. 84–89], партія зелених настоює також на п'ятидесятивідсотковому представництві жінок в національному парламенті й органах місцевого самоврядування. Такі країни, як Пакистан, Афганістан і Південна Африка мають свої системи квотування. У Пакистані 1/3 законодавчих місць на національному рівні закріплена за жінками. Законодавство Афганістану передбачає збереження 25% місць для жінок, а Південно-африканський Муніципальний Акт 1988 р. пропонує партіям гарантувати жінкам 50% місць у списку кандидатів на виборах в місцеві органи влади, хоча ніяких санкцій за недотримання цієї квоти не передбачено. Індійський національний конгрес також успішно проводить політику висунування 20% жінок-кандидатів на виборах до законодавчих органів штатів [10, с. 183].

У науці країн передбачено санкції за недотримання ґендерного балансу при формуванні представницьких органів. Наприклад, в Греції рівне відсоткове представництво обох статей у списках партій є обов'язковим на місцевих і регіональних виборах, а списки кандидатів, в яких жінок менше ніж третина, взагалі не реєструються (однак це положення не поширюється на вибори до національного парламенту). Конституційність відповідного положення була неодноразово підтверджена Державною Радою Греції (вищим адміністративним судом), яка у своїх рішеннях №№ 1933 та 1917–1929/88 зазначила, що «впровадження механізмів, спрямованих на забезпечення представництва жінок,... не суперечить Конституції Греції, якщо такі заходи мають на меті запровадження реальної рівності чоловіків та жінок» [9, с. 83].

У Фінляндії, відповідно до Закону «Про рівність жінок і чоловіків» 1987 р. квота представництва кожної статі в органах державної влади і місцевого самоврядування повинна становити не менше 40%, крім випадків, коли ця квота може бути знижена на об-

ґрунтованих підставах. В Італії партіям, які сприяють включенню жінок до своїх списків, держава надає фінансову компенсацію у розмірі 5%. А у Бельгії з 1994 р. законодавчо закріплене положення щодо максимально можливого представництва обох статей у виборчих списках, з 1999 р. – представники однієї статі не можуть становити більше ніж 2/3 списку, а з 2002 р. – перші три позиції списку не можуть займати особи однієї статі. Якщо ж партія не дотримується вимог щодо квот, частина місць у списках залишаються вакантними. У Франції після 2000 р., коли було введено паритетне законодавство, яке вимагало від партій рівного представництва чоловіків і жінок для того, щоб закріпити рівну участь чоловіків і жінок у політичній системі країни, для партій, які недотримувалися ґендерних балансів, були встановлені фінансові санкції у вигляді зменшення їх державного фінансування, якщо відхилення від паритету становить 2% [11].

Впливає питання щодо запровадження ґендерних квот (хоча б на перехідний період) і у вітчизняну виборчу практику¹. Це обґрунтовується тим, що законодавче забезпечення рівного представництва обох статей, в першу чергу, потрібне для створення належних умов щодо подолання фактичної нерівності впливу жінок і чоловіків на політику; по-друге, дозволить жінкам набрати необхідну критичну масу голосів для прийняття ефективної участі у політичних процесах; по-третє, сприятиме усуненню недостатнього рівня представництва жінок у виборних органах.

Так, М. Ставнійчук зазначає з цього приводу: «Зараз державі конче необхідно законодавчо забезпечити рівність можливостей чоловіків і жінок, і тимчасова 30% квота була б тією умовою, яка змогла залучити жінок до активної політики». Т. Мельник теж наголошує, що на сьогоднішній день неможливо гарантувати конституційний принцип рівності чоловіків і жінок, а закон про ґендерне квотування став би певною гарантією цього, бо це є форма забезпечення ґендерної демократії, без якої неможливо досягти соціальної демократії. Інший український науковець Г. Сенік вказує на три важливі фактори, які вимагають перегляду існуючої

¹ Причому серед вітчизняних науковців все більшої популярності і підтримки набуває нова концепція рівності – це концепція «рівності за отриманим результатом». Основним аргументом цієї концепції є те, що відсутність формальних перепон для реалізації права не гарантує наявності рівних можливостей. Пряма дискримінація, а також цілий комплекс прихованих перепон перешкоджають жінкам отримати свою частку у формуванні політичних впливів. Тому квоти та інші «позитивні» заходи сприяють встановленню рівності за результатом. Якщо існують перешкоди для рівності, необхідно вживати компенсаційних заходів, які й будуть вважатися засобами рівності за результатом [12, с. 14].

ситуації із представництвом жінок у процесі прийняття суспільно-політичних рішень. По-перше, необхідність дотримання принципу демократичної справедливості, бо несправедливо залишати жінок «недопредставленими» у законодавчому органі України, оскільки вони складають більшу частину населення держави. По-друге, недопустимим є марнування людських ресурсів, а брак кваліфікованих жінок у органах влади є проявом їх марнування. По-третє, чоловіки і жінки мають відмінне бачення і розуміння соціальних, економічних і політичних проблем, а тому представлення 52% виборців-жінок 5% народних депутатів-жінок є порушенням забезпечення представницьких інтересів. Отже, запровадження ґендерних квот є одним із способів розв'язання проблеми представництва жінок у законодавчому органі [13].

Незважаючи на загальносвітову тенденцію запровадження ґендерних квот при формуванні представницьких органів і її підтримку рядом вітчизняних науковців та політиків, ми не цілком розділяємо цей підхід. Оскільки, по-перше, введення ґендерної квоти порушуватиме принцип вільного вибору і така квота обмежуватиме вибір виборців, нівелює їх право обирати кого вони хочуть.

По-друге, введення ґендерних квот, на наш погляд, прямо суперечитиме ст. 24 Конституції України, яка гарантує рівність між жінками і чоловіками, і забороняє запровадження привілеїв та обмежень за ознакою статевої приналежності. Вважаємо, що Конституція України і Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» створили належні умови для гарантування рівних можливостей щодо реалізації пасивного виборчого права як чоловіків, так і жінок. За таких умов результати виборів залежать виключно від особистих кваліфікацій та поглядів кандидатів, а не від їх належності певної статі.

Хоча заради справедливості слід зазначити, що пропорційна виборча система з закритими списками надає можливість виборцям голосувати лише за кандидатів, яких їм запропонували політичні партії, а формування списків кандидатів політичними партіями часто обмежується політичними чинниками, економічними підходами чи іншими суб'єктивними міркуваннями лідерів політичних партій, коли потенційні кандидати у народні депутати жіночої статі просто не можуть прийняти участі у виборчій кампанії. Фактично домінуюча роль чоловіків у вітчизняній політиці зумовлена і існуючими в українській практиці державотворення традиціями. Також можливості жінок дуже рідко адекватні можливостям чоловіків. І постійний брак жіночого представництва на виборних посадах лише посилює домінуючу роль чоловіків. Тому вихід з цієї ситуації нами вбачається у якнайскорішій відміні закритих списків або ж, як крайній і недосить ефективний засіб, у запровадженні квот для жінок, що матиме наслідком більш спри-

ятливі умови для досягнення бажаного рівня представництва жінок у представницькому органі, хоча і не вирішить всієї проблеми. Ще раз зазначимо, що система квотування є не досить ефективним засобом досягнення паритету між чоловіками та жінками у формуванні єдиного законодавчого органу України. Введення таких квот без застосування заходів, які сприятимуть підвищенню політичної активності жінок, їх політичної «професіоналізації», буде простою «профанацією» ідеї ґендерної рівності. Тому разом із тимчасовим запровадженням квот дуже важливим напрямком є робота щодо політичної активізації українських жінок, що можливо досягти перш за все шляхом запровадження ґендерно-орієнтованої рекрутної політики вітчизняних політичних партій.

Список літератури: 1. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства (Репринтное воспроизведение издания 1908 года). – Одесса, 2005. 2. Конституционное право: Словарь /Отв. ред. В. В. Маклаков. – М., 2001. 3. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты: Учеб. пособие /Пер. с франц. – М., 2002. 4. Конституция Соединенных Штатов Америки //Конституции буржуазных государств: Учеб. пособие /Сост. В. В. Маклаков. – М., 1982. 5. Игнатов В. Г., Кутырев Н. П., Кислицын С. А. Технологии избирательных кампаний. – М.–Ростов-на-Дону, 2004. 6. Автономов А. С. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник. – М., 2006. 7. Герасименко Т. В. Принципы выборов в органы государственной власти и местного самоуправления в Российской Федерации: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституционное и муниципальное право. – Тюмень, 2003. 8. Посібник з розробки виборчих систем: Науково-практичне видання. – К., 2003. 9. Вибори в Європейському союзі / За ред. Ковриженко Д. С.; Лабораторія законодавчих ініціатив. – К., 2006. 10. Анішук Н. В. Історичний розвиток виборчого права жінок у світі //Актуальні проблеми держави і права.: Зб. наук. праць. Вип. 18. – Одеса, 2003. 11. Voting Counts: Electoral Reform for Canada //Law Commission of Canada, Commission DU DROIT DU Canada. – Ottawa ON, Minister of Public Works and Government Services, 2004. 12. Дашковська О. Р. Правове становище жінки в аспекті ґендерної рівності: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. – Х., 2008. 13. Матеріали круглого столу: «ґендерні квоти у виборчому процесі» 15 квітня 2004 р. м. Київ, Фундація відкритого суспільства, проект АМР США «Сприяння організації виборів в Україні»: <http://www.vybory.com>

Надійшла до редакції 15.10.08